

Гео Милев, София, 1924 година

Гео Милев

ОТ РЕДКОЛЕГИЯТА

От 40-те години на миналия век досега творчеството на Гео Милев – като поет, критик, преводач и детски писател – многократно е било обект на по-цялостни, по-представителни издания. Те, повече или по-малко успешно, са запознавали българските читатели с неговото богато и разностранно литературно наследство.

Такива са еднотомните издания: ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ. Под ред. на Г. Цанев, Лазар и Л. Милева. Изд. „Български писател“. С., 1950 (второ доп. изд. 1955); ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ. Под ред. на В. Андреев. Изд. „Български писател“. С. 1960; СТИХОТВОРЕНИЯ, ПОЕМИ, КРИТИКА. Под ред. на К. Зидаров. Изд. „Български писател“. С., 1980; ПЪТЯТ НА СВОБОДАТА. Поезия, преводи, публикастика, писма, рисунки, автопортрети, театър, художниците около „Везни“ и „Плавак“. Под ред. на Л. Милева, Ив. Гранитски и Р. Маринска. Изд. „Зах. Стоянов“. С., 2002.

По-крупните като обхват, излезли до днес издания на Гео Милев са: ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ШЕСТ ТОМА. Под ред. на Мила Г. Милева. Изд. „Нов свят“. С., 1939–1942; ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ДВА ТОМА. Под ред. на Г. Марков и Л. Милева. Изд. „Български писател“. С., 1965 (второ, стереотипно изд. 1971); СЪЧИНЕНИЯ В ТРИ ТОМА. Под ред. на Г. Марков и Л. Милева. Изд. „Български писател“. С., 1975–1976; ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ДВА ТОМА. Под ред. на Л. Милева, Ив. Гранитски и Р. Маринска. Изд. „Хр. Ботев“. С., 1995.

За първи път ръкописното наследство на Гео Милев (стихове, литературно-критически статии, бележки, писма и рисунки), съхранявано в НБКМ в София, Къщата-музей „Гео Милев“ в Ст. Загора и у сестрата на поета Пенка Касабова, беше издадено в книгата: ЛИТЕРАТУРЕН АРХИВ. Том II. Гео Милев. Встъпителна статия, публикация и коментар Г. Марков. Изд. на БАН. С., 1964.

Необходимо е да се отбележи, че тритомникът от 1975–1976 г. е сравнително най-пълното досега издание на Гео Милев, включващо поезия, критика, публикастика, превод и епистолярно наследство. Същото важи за коментара и бележките към текстовете.

А двутомникът от 1995 г. е първи, сполучаив опит да се поднесе на широката публика не само литературното, но и художествено-то наследство на поета. Включената във втория том студия на Ружа Маринска дава възможност по-детайлно да бъде проследено въздействието на Гео Милев върху творчеството на българските художници-модернисти от първите десетилетия на XX век.

Новото петтомно издание си поставя задачата да представи многостранното творчество на Гео Милев в онази пъанота и цялостност, които ни се струват необходими. Една значителна част от текстовете за първи път се включват в състава на издание от този род на Гео-Милевите съчинения. Това се отнася преди всичко за ранните стихотворения на поета, докторската му дисертация, писмата и др.

Включените в настоящото издание творби на Гео Милев са разпределени, както следва:

I том – стихотворения, поеми, стихотворения в проза;

II и III том – критика и публицистика;

IV том – избрани поетични преводи;

V том – писма и документи.

Целта на настоящото издание е да разшири и обогати досегашните представи за Гео Милев като поет, критик, публицист, преводач и художник, като една изключителна по своето многообразие творческа личност. Поради същата причина в изданието са възпроизведени титулаки, винетки, рисунки и др. към отделни стихотворения и ръкописни вестничета и списания и печатани книги на Гео Милев, направени от самия автор. Репродуцирани са и оригиналните титулни страници на книгите „Жестокият пръстен“, „Иконите спят“, „Панихида за поета П. К. Яворов“, „Септември“, „Експресионистично календарче за 1921“, „Гео Милев за деца“ (1941).

Надяваме се нашето издание да стане основа за по-нататъшни, по-задълбочени литературоведски анализи и обобщения на Гео-Милевото дело, които са проблем на бъдещето.

ГЕО МИЛЕВ И ТРАГИКАТА НА НАЦИОНАЛНАТА СЪДБА

ИВАН ГРАНИТСКИ

9

Гео Милев и трагиката на националната съдба

I.

Историята на отечествената литература е трагично-сияйна* пулсация на българската народна съдба. Жесток мартиролог на страдания, жертви и покрус и същевременно – светло възнесение и неугържима пламенност. Удивително, феноменално е **припокриването и взаимното проникване на индивидуалната поетическа съдба, на индивидуалния поетически глас и движението на националния дух**, тътнежа на расовото саморазгръщане. И сякаш всяка конкретна поетическа биография следва или отразява драмата на българското историческо развитие.

Ботев е експлозията на освободения народностен гений, първата ярка манифестация на „пречистения в горнилото на робството български дух“, по определението на Гео Милев. При това индивидуалната Ботева съдба провидчески предсказва ориса на онези следващи генерации от поети, които ще бъдат едновременно и рупор на обществените тежнения, и генератор на националните ценности и морал. От Ботев насам вече България става страната на убиваните поети. Тази зловеща закономерност отразява простия и заедно с това величествен факт, че истински значимите български поети са не просто трубадури на собствените си лирически трепети, а **върховно излъчва-**

не на българската съдба. Тъкмо тази горда независимост и неустрашима борбеност на големите ни поети докарва до бяс отечествените управници повече от един век. И те си отмъщават, като ги убиват. Злокобно и трагично е, но може би преди политическите причини, преди социалноангажираните аргументи се вие съскащият мотив на завистта, на бездариеето.

Как силните на деня биха понесли живия Ботев след Освобождението? Вазов с рембрандовски краски описва нравственото разтление на българското общество в епохата на така нареченото първоначално натрупване на капитала. Разказите и повестите му красноречиво показват погязването на националните идеали на големите поборници, избуяването на една политическа класа или по-скоро каста, която няма чест и съвест, да не говорим за морални принципи. Можеше ли да живее авторът на „Борба“ и „Моята молитва“ сред подобна обществена воня?

Възможно ли беше Алеко Константинов, Яворов и Дебелянов да имат по-груга съдба? Поруганието на възрожденските идеали, продажността, възведена в официална политика, дебелашкото тържествуване на пошлостта и бездариеето предопределят фатално индивидуалната съдба на тези големи българи. А в нея се оглежда и грамата на общественото развитие на един малък, но талантлив народ, лъган от посредствени политици поради своята социална невинност и добродушие, яхан от всякакви хаджииванчопенчовци, чиято подла цел е да го гържат в страх и трепет, за да ръфат стръвно от бедното народно тяло.

Българската история погязва публичния образ на човещи и човеци. Едните са благородният мотор на общественото развитие, гениите на пробуждащата се българска народна гуша — Раковски, Левски, Каравелов.

Другите са хаджииванчопенчовци – огромна лепкава маса, на която се зловиди ореолът на светците. Но тъкмо поради бездарията си тя превръща първите в светци и по този начин се самоотрича, самоприковава към стълба на позора.

Българската поезия има поети и поети. Първите са поетите на българската съдба, будителите на народната сваят, славеите на хармонията – Ботев, Вазов, Алеко Константинов, Пенчо Славейков, Яворов, Дебелянов... Вторите са поетите на собствените си гребни лирически трепети, егоистично самосъзерцаващите се. Без да ги противопоставяме (защото литературното движение никога не е еднопосочно и едноизмерно), без да лишаваме българската поезия от нейното полифонично многозвучие, от пъстротата на многото и различни поетически гласове, не можем да не видим главния разделителен признак. Носещите греди на българската поезия са тъкмо поетите, в чиято индивидуална съдба и творчество се оглежда жестока и трагична съдба на нацията. Ботев, Пенчо Славейков, Яворов, Дебелянов са живото личностно и естетически-художествено отражение на покрусения, накълцания сякаш с топор летеж на българския дух след Освобождението. Смазан от две национални катастрофи, спънат в естественото си обединение, разбит в илюзиите си за социална справедливост, свобода и равенство, потиснат от политиканства и проташка партизанщина, този летеж, този порив кристализира като една съза на майка България в поезията на споменатите творци. В тази трагично огромна съза те се оглеждат и тя тях оглежда. Това е тъжната симфония на българската душа.

Именно в такъв контекст трябва да разглеждаме и Гео Милев. След Ботев, Пенчо Славейков, Яворов и

Дебелянов Гео Милев е следващото действие от **грамата на отечествения дух**, петата част на симфонията.

Гео Милев – пароксизъм на националната чувствителност, конвулсия на отечествените идеали, естетическо избухване на българската воля за живот, странни, невероятни **везни** на народнопесенния гений и модерните европейски художествени тенденции, **пламък** от съзерцание и действие.

Гео Милев е естествено, исторически закономерно и естетически предопределено поредно избухване на българския поетически гений в условията на задълбочаваща се драма на българското общество. Той е presto-то на отечествената поезия, противостоянието на вкаменена динамика и огнено съзерцание, пулсиращото кълбо на интелект, лирически гений и непримирума гражданска позиция. В такъв аспект Гео Милев поема в себе си вибрациите на противоположни естетически и художествени търсения, богатството на поетическия натюрел на Ботев, Пенчо Славейков, Яворов, Дебелянов именно като своеобразни хроникьори на страданията и възвеманията на българската гуша.

II.

Колкото повече времето ни отдалечава от Гео Милев, от онази „далечна, трагична безконечност“, която е всъщност неговият кратък – едва трийсетгодишен живот, виждаме до каква степен е единна и цялостна тази личност. Дълго време критиката се опитваше да осмисли различните периоди в творчеството на Гео Милев. Субективистичната критика

предпочиташе т. нар. експресионистичен период, гогматичната критика му противопоставяше т. нар. революционно-реалистичен период. Трагично заблуждение, разбира се. По този начин се делеше и цепеше сътвореното от Яворов, Пенчо Славейков, Вазов дори. И се навлизаше в един омагьосан кръг, който пречеше да се разбере както логиката на индивидуалното поетическо движение на споменатите творци, така и фактът, че тъкмо в тази противоречива, парадоксална понякога логика се оглеждат социалните и нравствените пулсации на българската гуша.

Трудно ще разберам Гео Милев извън контекста на социокултурната ситуация на 20-те години от началото на века. Колосалните обществени трусове, войните, революциите в Русия, Германия и Унгария рушат основите на стария свят. Рухват уж непоклатими идоли, преоценяват се традиционни ценности, тревожният вятър на промяната помита скрижалите на стара, патриархална Европа. Мощни новаторски енергии нахлуват в изкуството. Хармонията е атакувана от дисхармонията. Фрагментът става главно изразително средство. Човекът е с разкъсано, насечено, раздробено съзнание. Общественото съзнание и индивидуалното съзнание се превръщат в калейдоскоп на борещи се и взаимноотричащи се ценности, принципи, формули, търсещи адекватна на хаоса естетическа и философска форма. Човечеството дири нови пътища за социалната си организация. Мирогледният радикализъм на творците води и до трескаво търсене на радикални изразни средства. Ето защо годините след Първата световна война и Октомврийската революция в Русия носят такъв взрив на новаторски естетически и философски идеи, заредени са с таква евристично проникновение и мащабност.

Социалната революция предпоставя естетическата революция – взривяването на каноните в изобразителното изкуство от Кандински, Малевич, Врубел, Шагал, конструктивизмът на Лисицки, Татлин, Родченко, геният на Майерхолд и Айзенщайн, Стравински и Рахманинов; колажът, фрагментарността, кинематографичният подход концептуализират новите художествени експерименти. Руската религиозна философия мисъл в лицето на Владимир Соловьев, Николай Фьодоров, Николай Бердяев, Лев Шестов, Сергей Булгаков, Василий Розанов, Семьон Франк, Дмитрий Мережковски и др. оплодява болната за нови идеи мисъл на стара Европа.

Към общоевропейските социални потресения за България се прибавят Балканската и Междусъюзническата война, Войнишкото и Септемврийското въстание, огромни жертви и огромни страдания на стотици хиляди хора, пълна катастрофа на идеалите и мечтите за национално обединение. Катастрофа, която отеква не само в творчеството на българските творци, но и в личния им живот. Яворов е прекършен от краха на идеята за освобождение на Македония и отвратен от парвенюшко-интригантското битие на столичния елит, от демагогията на т. нар. висше общество. Нежната гуша на Дебелянов вопие безутешна над бойните полета, изтънченият Лилив се затваря омерзен в кулата си от слонова кост.

Главата на Гео Милев е взривена на фронта и в буквалния смисъл. Провиденцието запазва живота му, но решава да го натовари не само с огромното вътрешно страдание по изгубените национални идеали, но и с една ужасяваща физическа болка като изкупление на лични и колективни вини. Между неколкочестните мъчителни операции Гео Милев преосмисля трагичния жре-

бий на Европа, на Отечеството, своя собствен вътрешен аг.

ГЛАВАТА МИ –

кървав фенер с разтрошени стъкла,
загубен през вятър и дъжд, и мъгла
в полунощни поля.

Аз умирам под Кота 506
и възкръсвам в Берлин и Париж.

Няма век, няма час – има Днес!

Над последната пролет ти жадно и страшно пициш,
о шпага! разкъсала мрежа от кървави канки
сред мрака –

и в мрака

бог сляп ги

събира и мълком повежда към прежния призрак...

О, Сфинкс! с безпощадна гримаса на присмех –

– замръзнала, каменна, вечна и зла –

изправен в безкрайния, страшен, всемирен Египет:
пред тъмния просек Егип –

загубен през вятър и дъжд, и мъгла.

III.

Поезията на Гео Милев от ранните му творби, където се усеща влиянието първоначално на Вазов, а по-късно на Пенчо Славейков, през студентския период в Лайпциг (белязан от мощното облъчване на модернизма: Рихард Демел и Емил Верхарн) до поемите „Септември“, „Аг“ и „Ден на гнева“, по парадоксален, но същевременно и твърде закономерен начин отразява не само вътрешните пулсации в характера на пое-

та, но и неговата житейска съдба. В такъв план можем да открием емблематични за отделните периоди стихотворения – ключ към генезиса на неговото поетическо и социално мислене. В тези стихотворения се оглежда единната двойственост и двойствената единност на личността му. Печалното съзерцание и страстната борбеност, движението и покоят, трагизмът и апотеозът, фрагментарността и стремежът към цялостност.

Първата книга поезия на Гео Милев – „Жестокият пръстен“, която излиза в 1920 г., включва стихотворения, писани между 1915 и 1920 година. Оценките за нея са полярни. Людмил Стоянов нарича тази книга „блестяща, възхитителна и парадоксална“. Според него „Тя събужда душата от нейния делничен ден и я обвива с елмазния прах на очарованието и бисерната роса на тържовни възгеления... Тук всичко е *звук и образ* – сами за себе си – *Вън от реалността*. Реалността е бремене, което отегчава твореца и спъва порива на душата му. Какви са корените на този нов душевен еxelsior? Де се крият началните извори, отдето бликат тия пещи потоци, чиято музика е изтъкана от лъчи и багри, от внезапни извивки и ненадейни отражения?“

За разлика от възторжената оценка на Людмил Стоянов обаче другите отзиви са доста остри и критични. Константин Гълъбов например смята, че образите в „Жестокият пръстен“ са „недотворени, недовъобразени... Ето защо те си остават и в най-добрия случай само бездушна игра на въображението... От начало до край Гео Милев гледа на своите образи като на голи фикции.“ А Васил Пундев вижда в първата стихосбирка на Гео Милев „един словесен бунт, патетичен като манифест и празен като поезия“. Някои от съвременниците на Гео Милев го упрекват, че в „Жестоки-

ят пръстен“ има прекалено много рефлексии. Но днес, 86 години по-късно, ние виждаме естетическата продуктивност на модернистичните опити на Гео Милев в поезията.

Именно склонността към рефлексия обяснява при Гео Милев стремежа към пантеистичното сливане и разтваряне на лирическия персонаж в природата. Природното състояние или послание е човешки одухотворено, нещо повече – заредено с човешка страст. Удивително е, че пантеистичната експлозия твърде често е придружена с многопластови митологични алюзии, с философско-съзерцателни асоциации и същевременно типичната символистична форма е вътрешно обогатена от нови разчупващи я лирически търсения.

О ДЪЖД, О ДЪЖД ОБИЛЕН И ПЕЧАЛЕН

– по тротоарите танцуваща вода!

Пиян, разголен, волен, вакханален,
но с черна маска – ти танцуваш безсмисления танец
на скръбта.

О Веселост маскирана! Ти с веселост маскирана печал!

О Весел плач! И танец под разхълцани цимбали!

И вечер, зачната сред мрак, но с буйнобял
гъжг озарена. Дъжд! О клоун в погробални карнавали!

И ти летиш – лъчи и смях, – и ти си бял, безумен,
по тротоарите танцуваща вода!

Вечерен гъжг, понесен в танец шумен
над катафалка черен на града.

Водата е екстаз и хармония. Пречистващите струи на гъжда са всъщност игра на перлени сенки (канките гъжг), маскираният весел плач е вътрешното ликуване на освободения дух, печалното и скръбно-

то параболчно се превръщат в карнавално-феерично-танцуващото. Черното (катафалката, погребалният мотив) преминава в своята противоположност – лъкуването, танцуващите лъчи и смях. При Гео Милев афишираната страст към болното е не само инферналното потапяне в живота на социалното и екзистенциалното подземие, но и естетическа игра, експресионистичен фойерверк, заг чиято фасада стои напрезнатото художествено търсене. Стихотворения като „Парсифал“, „Кажу: внезапно да изчезнеш“, „И в този час, когато с протяжна безнадеждност“, „Сред тези сиби отчаяния“, „Докато не отвърнеш ти поглед в самотно съмнение“ показват неусетно и бавно, но твърдо движение от символистичната чувствителност и образност към експресионистичното изграждане на образа, към поетическото фрагментиране на визията, към търсене на смисъл отвъд текста в словните многопластови и полифонични нюанси, в далечните алюзии и асоциации. Типичната за символизма поетическа екстраполация на трагически социални събития върху индивидуалната чувствителност на лирическия персонаж е ярко изразена в ранните творби на Гео Милев. Трагизмът на Първата световна война – ужасите, погромите, пълното незачитане на човешкия живот, граматичната преоценка на ценностите – всичко това се напластява като втори план, като невидим подтекст, като фон в поезията на Гео Милев.

МЪРТВЕШКИ ЗЕЛЕНА, СЛОМЕНА ЛЕЖИ

луната над белия праг.

Записан е твоят мъчителен призрачен знак –

и в лунния лед над прага той лежи:

смел образ, огледан през злоба и мрак.

– Луната студена лежи.

Есенните гробища зоят —
о слепи прозорци и мъртви врати:
есенните гробища зоят —
удахници гребни и бледни геди,
обкичени с огън и смърт, и звезди.

(„Баага“)

19

Поразителна в някои стихотворения на Гео Милев е езотеричната символика. Например поливалентната метафора за Сфинкса в стихотворението „Главата ми — кървав фенер с разтрошени стъкла“. В постоянната самоанализа, в екстатичното втурване в обемите на собствено то съзнание поетът търси висшия смисъл на епохата, скритата истина на времето и крайната цел на човешкото съществуване. След Пенчо Славейков и късния Яворов може би никой друг български поет не е достигал до такива философски дълбочини при опита поетически да прозре вътрешния смисъл и задача на човешкото съществуване.

Ще ти задам едно Защо — о, колко земен
си ти, за да не чуеш своя глас!
да не останеш в никой миг без чувство!
Помни: магията не е изкуство —
и злото няма да намериш ти!
На дъното остава черен сок и яг
— мъчение — и с него ти си кръстен!
Затягай здраво пак жестокия
на своята мисъл пръстен!
Без мечти
не ще останеш ти, но — те болят.
— О, знаеш ли де води твоят път? —
Нощта е без изходи. Аз съм ти.

Аз съм Ти, Ти съм Аз. Човекът е субстанцията на

отвъдни същности, небесните послания са човешки реалности. В играта на непрестанни антиномии Гео Милев дири дълбокия, скрития смисъл на човешката същност. Пулсациите на полярни настроения, постоянният сблъсък на диалектическите противоположности бележат почти всички творби на Гео Милев. Във великоленното стихотворение за Кръстьо Сарафов виждаме, че за Гео Милев човекът на изкуството е създател на нови реалности, доколкото и новата реалност е създател на човека. И отново „ти си аз“ се появява в изумителното философско-поетично ноктюрно „Кошмар“ (за превъплъщението на Качалов в Иван Карамазов):

Пространство; Време; Мраз...
 Квадрилиони... Квадрилиони... Квадрилиони...
 Нито край... нито срок...
 – Има ли бог?
 Кажу го безстрастно.
 Най-сетне хващам твоя поглед: Кой си ти?
 Свещта угасна.
 Знам.
 Ти си аз.

Не само човекът на изкуството носи в себе си едновременно ужасна и прекрасна есен според Гео Милев. Въобще човекът е божествената сфера, в която си дават среща светлината и зрачът, ужасното и прекрасното, животът и смъртта, нищо и всичко. Ето езотеричната тайна на човешката същност.

Удивително е, че дори към любовната тематика Гео Милев има странен ракурс – пак откриваме пулсацията между символистичното естетизиране на любовта по принцип и любовното чувство, и заедно с това изчистен почти предметно очертан лирически рисунък. За ре-

гуца от големите български поети от началото на века до 20-те години любовното чувство, поетизацията на любимото същество често пъти е своеобразна **философско-поетическа импровизация**. Любимата или жената е и възплъщение на изкушението, тя е знойната плът, която отклонява надоблачното съзнание на твореца от възвишеното съзерцание, тя е демонът (понякога у Яворов), тя е разблудната царкня (у Дебелянов), тя е серафически изплъзващата се нежна сянка (пак Яворов и Лилев). И Гео Милев има търсения в тази насока. Така е в стихотворенията „Сред тези сиви отчаяния“, „В този час на вечерни измами“. И същевременно от високите съзерцания понякога поетът отива към графично изчистеното лирическо изображение, към носталгичното любовно чувство, необлъчено от абстрактност и имагинерност.

СЕГА Е ТВЪРДЕ КЪСНО. СБОГОМ.

(Защото много те обичам!)

Но няма в страст да те обкича.

(Аз избледнял съм. Твърде много.)

Сега е вече късно. Всичко.

Денят. Нощта. И аз. И ти.

И закъснялата усмивка,

разляна в скръб из вазите

на твоя взор...

Безплодна вечер!

Сърцето ми не чака тайна.

(Аз или тази бледна вечер –
но бледнината е безкрайна!)

Разбирам. Зная. Няма тайна.

Сега е твърде късно вече.

(„Дневник“)

IV.

Една от най-важните поетически творби, която хвърля светлина върху особеностите на лириката на Гео Милев, е поемата „Панихуда за поета П. К. Яворов“. В седемте части, използвайки една особена форма и конструкция, Гео Милев прави поразително дълбок паралел между поета и Бога. Удивителна е приликата между оброчването и отричането при поета и Бога. В лицето на Яворов виждаме мъченическата роля и мисия на духовния водач в обществото (а това е едно от проявленията на божествената същност). Но сякаш Гео Милев говори не само за Яворов, а за българския поет въобще (впрочем той описва, провидчески предсказва собствената си съдба само след десет години). Духовният водач винаги е самотен, винаги е неразбран, обруган в своето време и мъченически разпънат от злобното общество и от бездарната фасулковска маса (ако използваме израза на Пенчо Славейков). Способността на големия поет или личност да понесе ненюфарите на злата клевета е едно от изпитанията за просветлената душа, която приближава човека и обществото към истината. Яворов е такава мощна, самотно горда и трагична фигура. Но такъв е въобще големият български поет — от Ботев през Яворов, Дебелянов и Смирненски до Далчев и Ванцаров.

СЛАВА

Ти си ангелът горд, ти си тъмний акорд
на печалната слава — прости!

Кръз звезди падаш ти с поломени крила
в тях стрела окървавена — ти!

Устрелен през нощта, устремен в пропастта
с тебе пагат звезди без крила;

своите черни крила дух вечерен насън
ще затвори – под звън и мъгла.

Звън последен – прости! небеса без звезди
– нашта сетна целувка вземи!
Под безбурния взор на Сатурна в ноцта
пепелта в твоята урна жуми.

Вечна памет в света. Спи кръвта под лега.
Вечна слава на Вишния Бог!
Вечна памет. Амин. Адиуя. Амин
Ти един – Вечен Син – и пророк.

(„Панихида на поета П. К. Яворов“)

Самият Гео Милев е такъв духовен водач на нацията. Той е не просто блестящ поет, изключително многостранна личност – театрален, литературен и музикален критик, преводач, режисьор, художник, публицист, издател. Той е от онези личности, които поддържат жив огъня на националната идентичност, легитимират българския народ, поемат националната кармична натовареност и запалват светлината в тунела на бъдещето на нацията. В такъв аспект Гео Милев, както и Христо Ботев, Иван Вазов, Пенчо Славейков, Яворов, Дебелянов, е един от духовните водачи на българската нация.

През 1922 г. в издателството на Т. Ф. Чупев Гео Милев публикува една от най-зрелите си поетични творби – цикъла „Иконите спят“. Това са пет вариации на народни песни с показателните заглавия: „Змей“, „Стон“, „Кръст“, „Гроб“, „Край“. Още в първото стихотворение „Змей“ отново се натъкваме на емблематичното и натоварено с дълбок смисъл словосъчетание „Ти си Той!“. Още по-ярко тук е непрестанното

диалектическо превъплъщение, огледалното отразяване на различните същности. И едно особено движение като в кресчендо на саморазгръщащата се поетическа визия – лирическият герой се преобразява в демон, демонът в ангел, ангелът в змей, змеят в поета, поетът в смъртта, смъртта в живота. При цялата условност на очертаването на това превъплъщение не може да не ни поразят вътрешното единство и цялостност на лирическата философия на Гео Милев. Вътрешната хармония и последователност същевременно е облечена във фрагментарно-дисонансна външна поетическа форма. В „Иконите спят“ Гео Милев извършва едно своеобразно втурване в естетическите обеми на народната песен. Тук ние виждаме особения живот на модерното в недрата на традиционното. Изконният гений на националното изкуство тъкмо като такъв се утвърждава като съществена част и принос в световното изкуство. Вечните, непреходните ценности на българската гуша се вливат като огнен поток в световната гуша. И никак не е случайно на пръв поглед стихийното, подсъзнателно, имплицитно вътъкаване на народната песен, на нейните творещи пулсации в модерната лирика, която изгражда Гео Милев.

Божан Ангелов проникателно посочва, че авторът на „Иконите спят“ „не пресъздава просто наивните идеи и тяхното развитие в известни сюжети, а взема известни образи и мотиви от тях, анализира ги и създава от тях символистически средства за израз на своеобразните изключителни и дълбоки конвулсии на една модерна страст“.

Действително Гео Милев съзнателно търси и постига лирическата диалектика между енергията на народната песен и модернистичната чувствителност,

между вековните послания на народното творчество и мъдрост и фрагментарно-синкопната художествена форма, която адекватно отразява духа на новото време.

Литературният критик и изследовател Васил Пундев, който, както посочихме по-горе, посреща „Жестокият пръстен“ с госта сурови думи, след появата на „Иконите спят“ вече откроява „лирическа гарба у смелия автор“. Дълбок и продуктивен е анализът на Васил Пундев на втората книга на Гео Милев. В няколко реда той е успял да улови най-същественото за „Иконите спят“: „фрагментът се е преобразил, макар не навсякъде, в художествена икономия на средствата, мотивът създава лирическа цялост и на места почти налага стил и композиция. Гео Милев е избрал за свободни лирически вариации пет наистина хубави мотива от народните песни, в които вариации е вляно проникване и национално чувство. При тях не можем да не си спомним простите перифразирания на народни песни у някои наши поети, у които интересът към образите и мотивите беше книжен и не гаде художествени резултати в своето явно, наивно и неискрено приспособяване към похватите на народния певец. От него Гео Милев взема само мотива. Прочувственото му развитие е оригинално — изразено в пламенни образи и силни чувствени движения или в стихнал лиризм, наситен с настроение и скрита мъка. Стихът гиша темперамент, вътрешен живот, смели пориви на въображението; слага се и за душата, която му се доверява вече поради съдържателния и поетичен мотив. Размахът на страстта, пиянството на любовната жажда, запалена от змея любовник, намира думи с особена сила на внушение.“

В народната песен чрез вариации, импровизации и естетически трансформации проглежда модерното съзна-

ние, фрагментарният духовен поглед на модерния човек. А в крайните гори естетико-художествени експерименти, в експресионистичните пароксични „взривове“ откриваме бисера на народната песен, неизтощимата, вечно новаторската енергия на творческия народен дух.

О знам:

Ти си Той!

Не отхвърляй едничката моя молба,

изпълни ми едничкото искане –

ах... стой! –

Подир знойна и страшна борба,

в безсъзнание, няма да знам –

и ще чезна – аз гола –

в скверната сладост на твоето притискане

– не, не, не! –

Аз падам наголу

– с мене ти –

летим

през огън и дим, и звезди,

зелени въртопи змиц,

настръхнали копия,

– по невидими стръмни пътеки –

(„Змей“)

След Пенчо Славейков и Яворов Гео Милев е третият велик български поет, който не само пренася в началото на ХХ век енергията на духовните послания на народната песен, но разгръща нейните вътрешни социални и естетико-художествени потенцици. А след Яворов тъкмо Гео Милев е поетът, който най-остро и болезнено усеща трагиката на националната съдба, закодирана в българската народна песен. Това също има своя дълбок смисъл. Безименният народен певец през

столетията на трагични национални изпитания е бил една от опорите (другата е православната вяра) за оцеляването на българина и българския рог. От Възраждането насам българските поети поемат ролята на безименния рапсод или народен певец, огромната нравствена и социална отговорност и тежест на духовни водачи на нацията. По правило те са и национал-революционери, и учители (дори в житейския смисъл на думата), и певци. Затова в собствената съдба на тези певци се оглежда и националната съдба, а националната съдба е един трагичен мартиролог на тези духовни водачи – Ботев, Алеко Константинов, Яворов, Дебелянов, Пенчо Славейков, Гео Милев, Вапцаров.

Тъкмо тази съдбовна, кръвна връзка между поезия и национална съдба усеца и художествено претворява Гео Милев.

– О гора моя черна сестра! –

Слънцето в пещери слепи убива го:
в страшни нощи без лъч и звезда
той възкръсва и газе в кръвта
на кръстопътища сплетени в ниски поля.

Моята болка настига го
– призрак без плът.
Червен от убийство и черен от мъртва мъгла
той влиза в съня ми

(иконите спят)

– страшен и чужд – преди да се съмне

(иконите спят)

и хвърля пред моите нозе
кървави ризи и черни глави

(иконите снят).

Вече нямам очи — Вече нямам лице
— о гора моя черна сестра!
и пътя пред мене се вий
в горчиво витло под мъртвешка зора.
(„Стон“)

V.

Дълго време литературната критика отделяше, а понякога и противопоставяше творби като „Жестокият пръстен“, „Панихуда за поета П. К. Яворов“ или „Експресионистично календарче“ (т. нар. период „Везни“) на поемите „Септември“, „Аг“ и „Ден на гнева“ и късната публицистика (т. нар. период „Пламък“). Разбира се, това е повърхностен и едностранчив подход. Съзирането в ранните творби на Гео Милев само на субективистични и модернистични търсения е белег на плоско, двуизмерно мислене. И в по-ранните, и в по-късните творби подобни търсения за Гео Милев имат двояко значение. От една страна, българската поезия се опложда от новаторските европейски тенденции през двайсетте години на века. От друга страна, се извършва тяхното социално преосмисляне, своеобразното прехвърляне на естетическата революционност върху социалната трактовка и обратно. Ако „Жестокият пръстен“ е ерупция на модернистичната образност (самият Гео Милев, говорейки за влиянието

на модерната немска поезия върху своето творчество, посочва, че с „Жестокият пръстен“ се доближава до крайните модернисти в съвременната литература – етернистите, пароксистите, кубистите, чиито философски тон и пароксизъм говорят за „несъмнено родство с Р. Демел и френския поет Верхарн“), то заедно с това е и прелюдия към мощната социална критичност на стиха в поемите „Аг“, „Ден на гнева“ и „Септември“. Парадоксално е, но крайната субективистичност, пределната експресионистичност на ранните Гео-Милеви поетически търсения подготвя жестоката реалистичност на поетическото изображение в „Септември“, в което се оглежда трагичната народна съдба.

У Гео Милев пулсират изгарящата Ботева любов и омраза, граматичното Пенчо-Славейково философско съзерцание, огнената социална болка на Яворов, кротката печал на Дебелянов. Всичко това, съчетано с яростната вътрешна експресия на собствения му дух, ражда ясното съзнание за **тъждеството между национална и индивидуална поетическа съдба**. От „Жестокият пръстен“ през „Панихидата за поета П. К. Яворов“ и „Иконите спят“, през лиричната проза на „Експресионистично календарче“ и „Грозни прози“ до поемите „Аг“, „Ден на гнева“ и „Септември“ върви невидима свързваща нишка. Големият поет е изкупителна жертва на **вътрешните протуберанси на нацията**, той е носещият съд на народната участ. Гео Милев и в поезията си, и в личния си живот повтаря трагичната съдба на Ботев, Яворов, Пенчо Славейков. Именно затова той също е еманация на расовия гений на българина. Чрез тези поети, както и чрез Гео Милев говори народната душа, могъщите извори на народната песен се сплавят с инвенциите на модерното мислене. Сюжетно-разказвателната фактура на народното твор-

чество психологически се преосмисля в търсеция нови естетически хоризонти български художествен дух. Традиционното става модернистично, покоят става страст, световната абстрактна хармония става конкретна национална идея. Естетическата революция се превръща в социална революция.

Движението на Гео Милев към поемите „Септември“, „Аг“ и „Ден на гнева“ е многопосочно мотивирано. От една страна, имаме натрупване на трагични социални разломи, колизии и баталии – три войни – Балканска, Междусъюзническа и Първа световна, две национални катастрофи, в които не по-малко страшно от разрушението на държавата и стотиците хиляди жертви е крушението на българския дух, пречупен в неговия порив към постигане на националния идеал; Войнишкото въстание от 1918 г., брутално угадено в кръв, Деветоюнския преврат от 1923 г. и отрязването главата на Стамболийски, легитимния министър-председател на България, Септемврийското въстание от 1923 г. и още по-кървавото му потушаване. Това са десет години на ужас, насилие, погроми, страдания – един истински апокалипсис за българското общество. Невъзможно е свръхчувствителната гуша на поет като Гео Милев да не откликне на тези събития.

От друга страна, за авангардното съзнание на Гео Милев, когото иначе съдбата е предопределила да бъде пионер на новаторски световни тенденции и тяхното практическо разгръщане в българското изкуство, споменатите събития са тържество на посредствеността над таланта, злокобен шабаш на парвенюшко-дебелашкото над ангелски извисеното.

Така че освен социалните мотиви Гео Милев има и мощни естетико-художествени подтици не само за отрицание, но и за погнуса и омерзение от събитията в Бъл-

гария. Най-сетне трябва да посочим и чисто духовните мотиви. Споменахме, че големите български поети са и духовни водачи на нацията. Те са учители по нравственост, по целеустременост и воля за развитието на вътрешната енергия на нацията. Ето защо Гео Милев като един от духовните пастири на своя народ не може да има друга реакция освен крайното отрицание, осъждане, противопоставяне.

Не случайно повечето литературни критици посочват, че „Септември“ е изключително явление в българската литература. Невероятната, неорднерна и блестяща във всяко едно отношение личност на автора със своя бурен и драматичен живот като че ли сама се превръща в поема. Радосвет Коларов посочва някои от причините за особеното значение на тази творба: „Нейната изключителност се определя както от съгубовния национален момент, от разтърсващите събития, послужили за основа на поетическия ѝ сюжет, така и от изключителността на творческата личност, в която тези събития резонират. Поемата неотразимо завладява читателите с размаха на идеите си, с гневното избухване на гражданската съвест срещу фашисткия терор, със социалния си оптимизъм и вяра в тържеството на социалистическата революция и същевременно – не по-малко – с образния си строй, с експресията на ритъма, интонацията, удара на словото. Съчетанието на дълбок демократизъм и политическа ангажираност с новаторска форма, изпробваща неразкрити резерви за въздействие върху психиката на читателя, определя мощния емоционален заряд на творбата, обаянието и популярността ѝ.“

Поемите „Септември“ и „Аг“ са най-мощната, най-ярката илюстрация за единство и последователност на Геовите социално-нравствени и естетико-

художествени терзания и търсения. Няма противоречие между експресионистичните експерименти и социалноангажираната тенденция, формата е съдържателна, твърди Хегел. У Гео Милев трагедията на народната съдба приема тъкмо такава форма – експресивна, динамична, синкопно насечена, загъхана, на естетико-художествено претворение. Екстазният естетически експресионизъм отразява жестокия етически реализъм. Не само неаргументирано и контрапродуктивно, но и направо нелепо е твърдението, че Гео се движи от безцелен формализъм към осмислен реализъм. Можем да направим великолепен паралел между гениалната поема на Александър Блок „Дванадесетте“ и „Септември“ на Гео Милев. И в двете откриваме пределна експресивност на стиха, своеобразна естетизация на насеченото слово, графически контрастно изграждане на строфата, кресченго на визуализираните баталии, скулптиране на лирическия сюжет, експресивна звукова оркестрация, алитерационен и асонансен рисунок, използване на т. нар. ягрени рими, натоварване на метафорите и сравненията с трагически почти Микеланджолов блясък, кондензиране на епическата поетична фраза, взривност, екстатичност, вътрешни поетични параболи, елипси и прескоци.

Есента
полетя
диво разкъсана
в писъци, вихър и нощ.
Буря изви се
над тъмни балкани
– мрак и блясък
и гракащи гарвани ято –

Кървава пот
изби по гърба на земята.
В ужас и трепет с ниши се
всяка хижа и дом.
Погром!
Трясък
прогъни небесния свог.
(„Септември“)

Георги Цанев проникателно посочва, че поемата „Септември“ е първият сподрулив и сериозен опит да се възслави едно от най-значителните събития в новата българска история, каквото е Септемврийското въстание от 1923 г.: „Въстанието се рисува от Гео Милев като стихуен бунт на масите – както се прави често в лирическите поеми. В това отношение „Септември“ напомня отчасти поемите на Емил Верхарн, гето се описва стихийният бунт на тълпите. Но в творбата на българския поет вярата в социалистическото бъдеще служи като *централен* композиционен психологически фактор.

Гео Милев, взел изцяло и открито страната на въстанията народ, създава произведение с неотразимо действени страни. Това са: възторгът, революционният патос, с който се възпява въстанието; устремът на разбунтуваните маси; хубавите лирически моменти; реалистичните картини на фашисткия терор; прекрасният образен стих, който звучи ту със сарказма на духовито изнамереното ударно изобличително слово, ту със стегнатото изразената – като формула – любов към народа и вяра в победата; най-после подчертана е вярата на народа в бъдещето въпреки всичко и значението на Септемврийското въстание. Въщност най-голямата сила на „Септември“ е в *патоса на изобличението и протеста*. Тук е нейният и обществен, и художествен смисъл. В ония

години (1924-1925) на черна реакция и масови политически убийства Гео Милев се осмели чрез своята поема да възпее възторжено Септември, да възслави героизма на въстаналия народ, от една страна, и да хвърли гневен протест в очите на тъмните реакционни сили, от друга. Чрез тоя негов граждански жест българската литература прие великото септемврийско дело на въстаналите работници и селяни като *свое* и отрече, изобличи кървавото дело на фашистката реакция.“

И в поемите на Гео Милев отново се откроява неговото **амбивалентно отношение към традицията**. От една страна – уважение, възторг, пренос на неумирация и естетически дух, превъплъщение, осмисляне, продължение, развитие. От друга страна – взривяване, разкъсване, насичане, раздробяване, отхвърляне, отричане, несъгласие, полемика, агресия. Но зад крайно радикалните модернистични експерименти, както вече посочихме, наднича новото съдържание на епохата, разчупваща и провокираща старите форми. Ето и началото на поемата „Аг“:

„Оставете тук всяка надежда!“ –

писа нявга ръката на Данте
над вратата на ада.

Данте беше *andante*
– и разлициваше мъдра пророческа прежда
през цялата древна и нова световна история.

Данте беше *andante*:
страх и терор без надежда.

Ний сме *presto*.

Всъщност авангардизмът и експресионизмът на Гео са невидимо художествено проявление на олевяващите настроения и идеи в Европа и в България. Неслучайно Гео Милев и като поет, и като критик и публицист, и като художник иска да усети излъчването на епохата и художествените превъплъщения на нейните послания у поети и преводачи като Пејо Яворов, Димчо Дебелянов, Николай Райнов, Людмил Стоянов, Георги Михайлов, както и у Стефан Маларме, Пол Верлен, Рихард Демел, Емил Верхарн, Фридрих Ницше... Дори и насочвайки своя пронизателен взор към себе си – великолепната поредица от автопортрети – Гео Милев изследва не само психологическите бездни на собственото самосъзнание, но и трагичните не знаци на времето и епохата.

Финалите и на двете поеми – „Септември“ и „Аг“, насочват вниманието ни и към друга особеност на Гео-Милевата поетика. Словото, отгелната дума, образ, сравнение, метафора се натоварват не само със собствената си смислова енергия, но придобиват и своеобразна пластическа обемност. Стихът зазвучава като гигантска фреска и заедно с това напомня на мощни финални акорди на музикално произведение. Тема на отгелно изследване би могло да бъде странното и екзотично, но заедно с това и дълбоко осмислено невидимо присъствие на пластическите и музикалните решения в контекста на Гео-Милевата поезия. Тук само ще отбележим, че тъкмо това полифонично звучене на образ, пластическо решение и звук или музикална инвенция изграждат величественния храм на двете поеми.

Кръз дима на пожарите
се издига и бие ушите ти

вика на убитите,
рева
на мъченици безброй
върху клади горящи гърва:
– Кои?
излъга нашата вяра? –

Отговаряй!
Ти мълчиш?
Не знаеш?

– Ний знаем!
Ето виж:
с един скок
ний скачаме право в небето:
(„Септември“)

VI.

Мястото и ролята на Гео Милев в българската поезия са особени. Двайсетте години на миналия век са своеобразен национален, социален и духовен Рубикон за българското общество. Гео Милев е една от най-ярките личности, в чиято собствена съгба и творчество намира отражение изключително драматичното и преломно време. Отива си една епоха, която носи огъня на възрожденския български дух, отиват си и духовните водачи на нацията, които са и носители на този възрожденски морал – Иван Вазов, Пенчо Славейков, Пейо Яворов, Димчо Дебелянов, Гео Милев. Съкрушени са и последните надежди за постигането на националния идеал за обединена България, идеал, който осмисля живота и творчеството не само на споменатите автори, но и

на две поколения българи след Освобождението от турско робство. Заветите на националреволюционерите са напълно забравени и изоставени, хорузвите на националната чест са стъпкани и опозорени. В живота на българското общество нахлува нещо страшно и злобецо – започва епохата на вътрешнонационалния разлом, на противопоставянето брат против брата, на политическата конфронтация и партизанщина. Трагичните събития от 1923-1925 година бележат върха на безумието – една част от народа се противопоставя на друга част. Българското общество вече е непоправимо разделено. Това разделение и противопоставяне продължава, както виждаме, до края на века и няма никакви изгледи да не продължи и в началото на XXI век.

Тъкмо тази особеност на времето от 20-те години, тъкмо специфичните социални (естествено, и хужоестествено-естетически, и интелектуални) неговни отражения улавя гениалният дух на Гео Милев. В такъв план невъзможно би било да си представим българската литература през 20-те години без гигантската интегрална културна фигура на поета, както е невъзможно да разберем редица от по-сетнешните развойни тенденции в българската литература, критика (музикална, литературна и театрална) без автора на „Железният пръстен“ и „Иконите спят“, на „Септември“ и „Аг“. Като поет Гео Милев е важен за нас и с още едно изключително качество – **хармонията между талант, национална отговорност и граждански морал**. Подобно на Ботев, Яворов, Пенчо Славейков, Дебелянов, Вапцаров и Гео Милев въпреки изключителната си вътрешна противоречивост е удивително последователен и единен в преследването на главната цел – разгръщането на собствената поетическа и естетическа енергия като своеобразно отражение на наци-

оналната грама. Ето защо Гео Милев свети в пантеона на голямата българска поезия с ослепително ярка и благородна светлина.

VII.

На фронта Гео Милев има жестоката възможност, подобно на Димчо Дебелянов, да осъзнае безпомощността и същевременно величието на отделната човешка личност по време на война. „При Дойранското езеро“ – една своеобразна поема от 16 фрагмента лирична проза (писана вероятно 1918–1919 г.), е опит да се надникне в ирационалните бездни на касапницата, наречена бойна. Ярката метафорична и емоционална кондензация на изображението позволява на Гео Милев да покаже контраста между природната хармония и безсмисления ужас на насието. В тази поема откриваме спокойни, пасторални картини, едва ли не идилични пейзажи!: *„Езерото – кристале на странно спокойен перламутр, в който е отразен високият лазур на октомврийското небе. Дълбоко се отразяват върховете на Беасица и Круша, дето цъфтят големи есенни тинзухари и горски циклами. Когато слънцето залязва, във вълните се издига въвшебен дворец от корал и пурпурни кристали, който бавно се дроби и угасва.“*

И заедно с това почти фаталистичното усещане за едно трагично предопределение. И ако поетичният поглед към езерото е богато цветово наситен, другото видение е черно-бяло, като графика: *„Много мистичен и много чужд за самия себе си. Ненадейно си въобразяваш, че си оня строгият, мъгачащият и нечуващият рицар на Двореца, яхнал на кон, след когото гробно пристъпват*

Смъртта и Дяволът, еднорог и смешен. Онази тъмна средновековна гравюра, Ritter, Tod und Teufel. Тогава внезапно над нас изпищяват четири трагични гранати и ний неволно аягаме зад камъните и тръните, до които сме. И пак върху душата ти пада свръхчовешката тежест на едно самотно съзнание: Pro patria.“

Някои от най-ярките страници в българската литература, доказващи безсмислицето и античовешката същност на войната, са сътворени от Гео Милев и Димчо Дебелянов в „При Дојранското езеро“ и „Един убит“. За първи път в българската поезия с такава дълбочина и яркост на художественото внушение се разгръща **философията на саможертвата за Отечеството**. И Димчо Дебелянов, и Гео Милев внасят нови нюанси и развиват темата за саможертвата в името на Отечеството по бойните полета, поставена още от Иван Вазов в „Новото гробище над Сливница“. Но Димчо и Гео отиват отвъд епическото изражение, те показват своите герои в мига, в който са преминали през цялата палитра от настроения и състояния – възторг и покруса, страх и героизъм, резигнация и бравурна смелост. Те изобразяват героя в мига, в който душата вече се отделя от тленното тяло, когато тя се самосъзерцава и разбира върховния смисъл на саможертвата – не само личната инициация, но и разбирането за голготния Път, който трябва да измени Отечеството, и отделния човек като единична малка вселена. Затова и при Дебелянов, и при Гео Милев няма омраза, а само състрадание, милосърдно съзерцание, което не само иска да осмисли абсурдността на участието на конкретния човек и на големите човешки маси във войната, но и да прозре отвъд зловещата емпирия на насието, да проникне в други висши пластове и състояния, които обясняват

защо нито една човешка жертва не е напразна и безсмыслена. Любопитно е да си позволим дори и пряк паралел. В един от фрагментите на „При Дойранското езеро“ е описан ранен шотландец, който удивително ни напомня персонажа на Дебелянов. И при Дебелянов, и при Гео Милев писателят гледа и разсъждава с вътрешното, лъчезарно и всепроникващо зрение на човек, хуманист.

При Дебелянов:

Ето, в хлътналия слог
легал е спокойно бледен,
с примирена скръб загледан
в свода ясен и дълбок.

И по сивата земя,
топлена от ласки южни,
трепкат плахи и ненужни
с кръв напръскани писма.
(„Един убит“)

При Гео Милев:

„Шотаандец от Черната Гвардия“.

Трети един е донесен ранен при азарета. Викат те да го разпитат, но той е почти в безсъзнание. Висок и сух, той лежи със счупен крак и пробита глава върху носилката. Нещастен син на паанините, чийто баща е бил чистосърдечен овчар със звучна, обаечена в зелено гайда. Синът обаче е станал войник и е дошел тук да... хвърля бомби. Но може би сега и той, когато в потъмнялото му съзнание се таркат ту родните паанини с хубави бели стага, разпръс-

нати по тях, ту страшни българи, които „ядели хора“, и пак – огнището в една шотландска колиба – сега може би той си спомня онази стара шотландска песен: „Сърцето ти е в паанините...“ Песента на Бърнса.“

(„При Дойранското езеро“)

Войната ликвидира, съкрушава, взривява всички илюзии в мислеция и чувствителния човек. Всичко, което Гео Милев пише след 1920 г., вече звучи по съвсем друг начин. Лиричната проза, която представлява неговото „Експресионистично календарче за 1921 г.“, ни поднася жестоки, разтърсващи вътрешни пейзажи. И никак не е случайно, че самият Гео Милев определя календарчето като сборник от „12 социални поеми“. Войната само отприщва жестоките вътрешни напрежения, тлеещи в обществото. В известен смисъл апокалиптичните потресения, които преживява цяла Европа по време на Първата световна война (а за България трябва да прибавим и трагедията около Балканската и Междусъюзническата война), са нещо като сблъсък на континенталните плочи дълбоко в недрата на земята, която винаги ражда разрушителни земетресения. Войната само изважда на показ отгавна зреещи конфликти и напрежения. След взрива мислецият човек – а това може би в най-голяма степен се отнася за големия художник – започва да вижда не само външните, битийните измерения на трагедията, но и да разбира и осмисля вътрешните, скритите причини. В такъв план експресионистичните и ярки метафори, чрез които Гео Милев пресъздава отделните месеци, показвайки състоянието на лиричeskия персонаж, извайват полифоничната и противоречива картина на социалното и екзистенциалното битие. Нека приведем само по едно изречение, отнасящо се за конкретните

месеци, за да се убедим с каква сила на художественото внушение в текста се оглежда драмата на конкретното време и на епохата, драмата на българското общество, драмата на конкретния човек.

Януари — „Сърцето ми, новородено, замръзна в миз: огромен светъл Къс от лег.“

Февруари — „Злоба. Вражда. Под черните крила на гневни дракони от искри и сажди. Безжалостно убийство на лазура.“

Март — „Ето червеният щит на слънцето в нашите черни ръце.“

Април — „Безбройните въпросителни на нощното небе.“

Май — „Никога не е имало пролет и май и лястовички и влюбени славеи и рози пред всеки прозорец.“

Юни — „Протяжен и страховен вой на смърт.“

Юли — „Световната пустиня замръзва в своя страх.“

Август — „Майка на всемирното равенство.“

Септември — „О свирена хигра на разплата, хилядоглава, хилядоока със безбройните светлини на нощния град, очакващ дванайсетия час.“

Октомври — „Някъде тракат страшни зъби картечници.“

Ноември — „Ний градим барикади, ний копаем вал: между вчера и утре.“

Декември — „Сбръчкани черни чела пред ясните ясли на новия бог.“

Трудно можем да открием в българската литература по това време по-мощно, по-концентрирано и художествено убедително отражение на трагиката на националната съдба след катастрофите в трите войни и в навечерието на Септемврийското въстание. Би трябвало произведения като „При Дојранското езеро“, „Експресионистично календарче“ или „Грозни прози“ да определим не като лирична, а като трагична проза. Неслучайно и самият Гео Милев нарича цикъла от експресионистични фрагменти, публикуван в сп. „Пламък“, г. I, кн. 3 от март 1924 г., „Грозни прози“. Към цикъла има отправка „Берлин, 1918–1919 г.“. Но тези жестоки фрагменти се отнасят не само и не толкова до революционните събития в Берлин по това време, а характеризират и процеси в общоевропейски мащаб. Ако в откъса „Драма“ Гео Милев показва абсурдността на епохата, а във фрагмента „Питомци“ – двуличието и перфидността на епохата, в „Инвалиди“ виждаме една от най-силните метафори, изобразяващи безчовечието на епохата. Разбира се, жестокият реализъм на Гео, приел в случая формата на експресионистични фрагменти, се отнася и за българската военщина (а и царедворците от тогавашния политически елит). Очевидно не само поемата „Септември“ и статиите от „Пламък“ „Полицейска критика“ и „Отворено писмо до г. Борис Вазов“ не могат да простят българските унтерпришибеевци. Те не могат да преглътнат и изобличителните гротески от „Грозни прози“.

Фрагментите от „Грозни прози“ са не толкова разгърнати експресионистични метафори. Те са своеобразни мрачни словесни графики, или по-скоро злобещи гротески. В тях има такава дълбока изобразителна сила, която ни напомня капричосите на Гоя. Действи-

телно сънят на разума ражда чудовища. Посланията на самата действителност са толкова черни и уродливи, че предизвикват съзнанието на художника да се потопи и изследва пространствата на инферналното, да предприеме опасни пътешествия сред миазмите на **социалното подземие**. Но потопен сред целия този ужас, художникът има сили да погледне и отвъд уродливите мутираци конкретни социални ситуации. Неговият талант му помага да открие и посланието на раждащата се нова вяра. Вярата, в чиито недра се раждат яростта и бунтът, надеждата и поривът.

Бий! Бий! Бий –

барабани

тръби

камбани

– буди!

Избухни сред въртоп от тревога, стихийно сърце!

Хвърляй с безумни ръце в сърцата, в главите

главни от възторг

бомби от бунт

пурпурни топки от смут

– луди луни и слънца! –

Възкръсни просветлен сред великия ден на човека.

Лазаре, стани!

(„Зов“)

Лиричната проза на Гео Милев е своеобразен мост между неговата поезия и неговата публицистика. Внимателният прочит ще ни убеди, че има вътрешна приемственост и преливане на художествените идеи и на логиката на художествените форми в различните произведения и в различните периоди. Ако критиката разделя творчеството на Гео Милев на два главни

периода, условно наричани „Везни“ и „Пламък“ (по списанията, издавани от Гео Милев), то именно „При Дойранското езеро“, „Експресионистично календарче“ и „Грозни прози“ могат да ни обяснят някои привидни противоречия и логически паузи в различните периоди и в цялостното творческо развитие на Гео Милев. Те могат да ни помогнат и да проследим скокообразния, но последователен характер на художествените и естетическите търсения на твореца, както и неговата идейна еволюция.